

ÖNSÖZ

Büyük Dönüşüm ilk olarak 1944'te yayımlandı. Kitabın ilk cümlesi şöyle: "Ondokuzuncu yüzyıl uygarlığı çöktü." Karl Polanyi'nin çöktüğünü ilan ettiği ondokuzuncu yüzyıl uygarlığının can damarı ve temel biçimlendiricisi, kendi kurallarına göre işleyen piyasaydı; emek, toprak ve parayı metalar haline getiren ve insan toplumlarını uluslararası düzeyde eşi görülmemiş bir kurumsal tekdüzeleşme içinde kendine kayıtsız şartsız bağımlı kılan piyasa sistemi... Polanyi'ye göre çöküş kaçınılmazdı çünkü kendi kurallarına göre işleyen piyasa sistemi insan toplumuyla bağdaşması imkânsız bir şeydi. *Büyük Dönüşüm*, bu bağdaşmazlığın ve kaçınılmaz çöküşün hikâyesi. Yani hem ekonomik liberalizmin hem de ona karşı kaçınılmaz alternatifler olarak ortaya çıkan faşizm ve sosyalizmin hikâyesi.

Bu hikâye, uzun süre özellikle antropologlardan oluşan küçük bir entellektüel çevrenin dışında büyük ilgi görmedi. Polanyi'nin çalışmalarını tanıyanlar, onun yirminci yüzyılın en önemli düşünürlerinden biri olduğunu vurgulayıp durdular, ama *Büyük Dönüşüm*'ün tezlerinin yaygın biçimde tartışılmaya ve sosyal bilimcileri etkilemeye başlaması 1980'lerden sonra oldu. Yani *Büyük Dönüşüm*'ün gündeme gelişi, Polanyi'nin "insan doğasına aykırı" dediği piyasa toplumunun insanlık tarihinin son aşaması

olarak bütün dünyaya dayatıldığı, ekonomik liberalizmi eleştirmeye kalkanların geri kafalı cahiller veya korumacılık önlemlerinin sağladığı rantları elden kaçırmamaya çalışan çıkar gruplarıyla onlara hizmet eden popülist politikacılardan ibaret görüldüğü, sosyalizmden ise neredeyse bütünyle ümit kesildiği bir döneme rastladı. Bu dönemde kitabın ilk Fransızca çevirisi, Louis Dumont'un önsözüyle yayımlandı. Gene aynı yıllarda, kitap Japonca ve Portekizceye çevrildi; bunu, aralarında Korecedeki de bulunan, diğer çeviriler izledi. İlk Türkçe çeviri 1986'da, Fransızca çeviriden bir iki yıl sonra yayımlandı. 1986'da Budapeşte'de ilk Uluslararası Karl Polanyi Konferansı yapıldı. Katılımcıların sayısı 30'u geçmiyordu. Ama ertesi yıl, Karl Polanyi'nin kızı gelişme iktisatçısı Kari Polanyi-Levitt'in ve Polanyi'den esinlenen doktora tezini yeni tamamlamış olan iktisatçı Marguerite Mendell'in girişimleriyle, Montreal'deki Concordia Üniversitesi'nde bir Karl Polanyi Enstitüsü¹ kuruldu ve uluslararası konferanslar, sürekli artan bir katılımı, ikişer yıl arayla birbirini izledi. 1990'lara gelindiğinde Polanyi'nin fikirleri, küreselleşme ve kabileleşme eğilimlerinin yanyana yeraldığı günümüz dünyasının ekonomik, siyasal ve kültürel sorunlarıyla uğraşanların temel dayanaklarından biri haline gelmişti.

Bu ilk bakışta paradoksal gibi görünebilecek durumu nasıl açıklayabiliriz? Polanyi neden tam da çökmüş olduğuna inandığı piyasa sisteminin bütün dünyada alternatifi olmayan tek seçenek olarak görüldüğü bir dönemde, dönemin sorunlarını en iyi açıklayan düşünürlerden biri olarak ortaya çıktı? Polanyi'nin piyasa toplumu ve bu toplumun insan doğasına aykırı niteliği üzerine yazdıklarına bakarsak, söz konusu paradoksun sadece görünüşte kaldığını ve *Büyük Dönüşüm*'ün pek çok bölümlerinin, neredeyse kelimesi kelimesine, günümüzün bazı önemli gelişmelerini açıklamakta kullanılabileceğini görebiliriz. Ama asıl önemlisi, Polanyi'nin bütün yaşamını yönlendirmiş olan soruyla, "karmaşık bir toplumda insan nasıl özgür

1 Bu ilk konferansa sunulan tebliğler Kari Polanyi-Levitt tarafından derlenerek yayınlandı. Bkz. Kari Polanyi-Levitt (der.), *The Life and Work of Karl Polanyi*, Montreal: Black Rose, 1990.

olur?” sorusuyla nasıl kolayına kaçmadan boğuştuğunu görebilmek ve bu boğuşmadan ders alabilmek sanıyorum.

Karl Polanyi kimdir?

Karl Polanyi, 1886 yılında Macaristan'da doğdu. Babası Hıristiyanlığı kabul etmiş Musevi asıllı bir sermayedardı. Rus asıllı annesinin ise çok canlı bir entellektüel yaşamı vardı ve onun sayesinde Polanyi'lerin evi Büyük Savaş öncesi Budapeştesi'nin en ünlü düşünürlerinin biraraya gelip tartıştıkları bir buluşma yeri olmuştu. Evin bu havasının hem Karl Polanyi'yi, hem de kardeşi ünlü bilim felsefecisi Michael Polanyi'yi etkilememiş olması düşünülemez.

1908'de Polanyi 22 yaşındayken, bir grup üniversite öğrencisi Budapeşte'de Galile Çevresi (Galileo Circle) adlı bir cemiyet kurdular ve Polanyi cemiyetin ilk başkanı oldu. Grubun faaliyetlerinde, daha sonra Viyana'da mantıksal pozitivistlerin oluşturduğu çevreyi de çok etkilemiş olan Ernst Mach'ın çalışmaları etkili olmuştu. Amaç, her şeyden önce toplumu anlamaya ve değiştirmeye yönelik çalışmaları bilimsel bir temele oturtabilmektir. Ama pozitivistlerle paylaşılan bu amacın yanında ve pozitivistlerden farklı olarak, ahlâkî konulara verilen önem hem Galile çevresinin hem de Polanyi'nin daha sonraki çalışmalarının ayrılmaz bir parçasıydı. Yani hedef, değer ve inançlardan bağımsız bir bilimsel yaklaşım geliştirmek değil, aksine bilimsel yaklaşımı ahlâkî kaygılar ve değerler doğrultusunda sürdürmektir. Marx'tan etkilenmiş olmasına ve bir çok konuda onunla aynı fikirleri paylaşmasına rağmen Polanyi'nin bilimsel sosyalizmden çok genç yaşta kopmasında bu yaklaşımın da bir rolü olduğu söylenebilir.

Aynı yıllarda Budapeşte'de Galile Çevresi ile yakın ilişkiler içinde faaliyet sürdüren başka bir cemiyet de, içinde Lukacs'ın da olduğu Pazar Çevresi'ydі (Sunday Circle). Lukacs'ın, belki de bu ilişkiler yoluyla, Polanyi'yi epeyce etkilemiş olduğu biliniyor. İki düşünür de, İkinci Enternasyonal'in ekonomik determinizmine tepki gösteriyorlar ve bu bağlamda ortodoks

marksizmden ayrılıyorlardı. Buna karşılık, hem Polanyi hem Lukacs marksizmin toplumu bütünselliği içinde ele alıp incelemesini sosyal düşünceye yapılan önemli bir katkı olarak görüyorlardı. Polanyi'nin büyük bir olasılıkla Lukacs kanalıyla marksizmden alıp benimsediği bir başka fikir de, kapitalist sistemde emeğin metalaşması, insanların ve sosyal ilişkilerin nesneleşmesi fikriydi. Ama işçi sınıfına evrensel bir kurtarıcı rolünün verilmesi, Polanyi'nin hiçbir zaman kabul etmediği bir şeydi ve bununla ilgili olarak marksist geleneğin bütününden ve Lukacs'tan kesinlikle ayrılıyordu. *Büyük Dönüşüm*'de sınıfların toplum içindeki yerleri ve işlevleri konusunda –özellikle 13. bölümde– yazdıkları, bu konudaki ayrılıkları gösterebilir. Üretim güçleriyle üretim ilişkileri arasındaki etkileşim konusunda da, Polanyi'nin marksizmin en yumuşatılmış biçimini bile, ekonomik determinizme açık kapı bırakmak olarak olarak değerlendirip reddedeceği *Büyük Dönüşüm*'ün temel tezleri çerçevesinde kolayca görülebilir.²

Polanyi, Bela Kun hükümeti henüz iktidardayken, belki de rejimin çöküşünü önceden kestirdiği için, ani bir kararla Viyana'ya yerleşti ve burada gazeteci olarak çalışmaya başladı. Dolaşısıyla 1920'lerin karışık siyasal ve ekonomik olaylarını gün be gün izleme fırsatını buldu. Bu malzemenin sonradan *Büyük Dönüşüm*'ün hazırlandığı sırada yazara büyük bir kolaylık sağlamış olduğu kuşkusuz. Polanyi bu yıllarda Bela Kun rejimini izleyen terörden kaçıp Viyana'ya sığınan Ilona Ducynska'yla tanışıp evlendi ve hayatının sonuna kadar onunla birlikte yaşadı. Macar edebiyatından birlikte derledikleri parçalardan oluşan *Saban ve Kalem* (The Plough and the Pen) 1963'te yayımlandı. *Büyük Dönüşüm*'ün ithafı, Ilona'nın Polanyi'nin çok değer verdiği bir eleştirmen/okur olduğunu gösteriyor. Ilona gençliğinde eli bombalı cinsten bir devrimci sosyalistti. Orta Avrupa dev-

2 Polanyi'nin genelde marksist gelenek, özelde Lukacs'ın düşüncesiyle ilişkilerine dair bazı yararlı gözlemler için bkz. F.Block ve M.Somers, "Beyond the Economistic Fallacy: The Holistic Social Science of Karl Polanyi", T. Skocpol (der.), *Vision and Method in Historical Sociology* içinde, Londra: Cambridge University Press, 1984.

rimci tarihi içindeki yeri o kadar sağlamdı ki, 1960'larda ve 1970'lerde Macaristan'da rejim aleyhtarı oldukları için yargılanan bazı genç entellektüelleri bizzat ülkeye gidip pek zorluk çekmeden kurtarmayı başarabiliyordu. Tabii bu başarısında, Macaristan'ın en soylu ailelerinden birine mensup olmasının verdiği doğuştan gelen otorite kullanabilme yeteneğinin de bir rolü olduğu söylenebilir... 1986'da Budapeşte'de yapılan ilk Uluslararası Karl Polanyi Konferansı'ndaki özellikle belirli bir yaşın üzerindeki Macar katılımcıların, belki Karl Polanyi'den çok neredeyse efsanevi bir şahıs olarak yaptıklarını anlatıp durdukları Ilona Ducynska'ya önem verdikleri görülüyordu.

Ilona da Karl Polanyi de, kendi sosyalizm anlayışlarıyla Sovyet sosyalizmi arasındaki farkın, gayet tabii, bilincindeydiler. Bu rejimin önemli özelliklerinden olan merkezîyetçilik ve ekonomizm, Polanyi'nin bütün çalışmalarında karşı çıktığı şeylerdi. Polanyi'nin *Büyük Dönüşüm*'de açıkça belirttiği gibi, "Planlama, düzenleme ve kontrolü araç olarak kullanan SSCB, henüz anayasasında vaadedilen özgürlükleri yürürlüğe koymadı, sistemi eleştirenler 'koyacağı da yok' diye tamamlarlardı cümleyi... Ama düzenlemelere karşı çıkmak, reforma karşı çıkmak demektir. Bu yüzden de liberallerin özgürlük fikri yozlaşıp yalnızca serbest girişimciliğin bir savunusuna dönüşüyor" (s. 250-1). Bu düşünce doğrultusunda Polanyi ve Ilona Ducynska, bolşevizmi piyasa toplumunun aşılmasına ve "ekonomiyi topluma tabii kılmaya" yönelik bir çaba olarak ilgiyle izliyor ve bu çabanın karşı karşıya olduğu güçlükleri görmezden gelerek takınılan körü körüne düşmanca tavırları paylaşmıyorlardı. 1922'den itibaren Polanyi'nin ekonomik liberalizmin ve anti-komünizmin önde gelenlerinden F. von Hayek ve L. von Mises'e, aynı zamanda da kardeşi Michael Polanyi'ye, Sovyetler Birliği konusunda karşı çıktığını görüyoruz. 1922'de yayınlanan "Sosyalist Muhasebe" adlı yazısı, sosyalist ekonominin tıkanıklarını bağnaz biçimde vurgulayan iktisatçılara karşı yazılmıştı. 1930'larda "Faşizmin Özü" adlı makalesini³ yazarken de,

3 K.Polanyi, "The Essence of Fascism", J.Lewis, K.Polanyi D.K.Kitchin (der.), *Christianity and the Social Revolution* içinde, Londra: Victor Gollanz, 1937.

1960'lı yıllarda soğuk savaş propagandalarına karşı *Co-existence* dergisini çıkarırken de, Sovyet sosyalizmine karşı takınılan uzlaşmaz tavırlara karşı olduğunu görüyoruz.

1930'larda faşizmin yükselişi sırasında Polanyi ailesiyle birlikte Viyana'yı terkedip İngiltere'ye yerleşti. İngiltere'de ailenin geçimini sağlamak için işçi sendikalarıyla Oxford ve Londra üniversiteleri tarafından ortaklaşa düzenlenen işçi eğitim programlarında dersler verdi. Bu işi yaparken bütün İngiltere'yi dolaştı ve dünyanın bu sınıf toplumu olma niteliği en bariz ülkesinin işçilerini yakından tanımak fırsatını buldu. Ilona Ducynska, onun Marx ve Engels'in anlattıklarından pek farkı olmayan işçi mahallelerinde dolaşp çökmekte olan sanayi bölgelerinden "ana babalarının iş bulabildiğine hiç tanık olmamış gençlerin akın akın Londra'ya gelişlerini" gördüğü zaman duyduğu şaşkınlığı ve sarsıntıyı çok çarpıcı bir biçimde anlatıyor.⁴ *Büyük Dönüşüm*'ün anahtar cümlelerinden biri olan "Avrupa faşizmini anlamak için Ricardo İngilteresi'ne dönmek gerekiyor" cümlesi, kitabın yazılmasında büyük bir itici güç oluşturan bu şaşkınlık ve sarsıntıya bağlı olarak açıklanabilir.

Büyük Dönüşüm'ün kuramsal çatısının oluşması ise, gene İngiltere yıllarında Polanyi'nin antropoloji alanındaki çalışmalarla ilgilenmeye başlaması ve Thurnwald, Malinowski, Radcliffe-Brown gibi yazarları okumasıyla gerçekleşiyor. Bu çatının temel dayanağı, toplumu belirleyen kurumların ekonomik antropoloji çerçevesinde ele alınan karşılaştırmalı tarihi; başardığı şey ise, piyasa toplumuna bu karşılaştırmalı perspektiften yaklaşarak politik iktisadın güncel sorunlarına özgün bir kuramsal yaklaşım getirmesi. Polanyi'nin politik iktisadın güncel sorunlarıyla ilgilenişinin kaynağında ise, yukarıda değindiğim temel soruyu, "karmaşık bir toplumda insan nasıl özgür olur?" sorusunu buluyoruz. Polanyi'nin bu soruyla sistematik olarak uğraştığı ilk makalede, gene İngiltere yıllarında yazılmış olan "Faşizmin Özü" makalesinde *Büyük Dönüşüm*'ün temel tezlerinden bazılarının ele alındığını ve bunların Hristi-

4 I. Ducynska, "Karl Polanyi: Notes on His Life", H.W.Pearson (der.), *Livelihood of Man* içinde, New York: Academic Press, 1977.

yanlık, bireycilik ve sosyalizm arasındaki ilişkinin irdelenmesi bağlamında tartışıldığını görüyoruz.

Büyük Dönüşüm'ün yayımlanmasından iki yıl sonra, 1946'da, Polanyi Columbia Üniversitesi'nden iktisat tarihi öğretmek üzere bir iş teklifi aldı. 60 yaşında başladığı bu ilk akademik işiyle de yerleşik bir düzene kavuşamadı, çünkü Ilona'nın ABD vizesi alması imkânsızdı. Aile Kanada'ya yerleşti. Polanyi New York'la Kanada arasında gidip gelerek çalıştı ve 1953'de, 66 yaşındayken emekliye ayrılıp Kanada'ya yerleşti. Hem Columbia'dayken hem de emekliliğinden sonra, aralarında C. Arensberg ve H. Pearson gibi iktisatçıların da bulunduğu bir grupla birlikte kapitalizm öncesi toplumlar ve ilk çağ ekonomileri üzerine çalışmayı sürdürdü. Bu çalışmalar sonucu, 1957'de *Es-ki İmparatorluklarda Ticaret ve Piyasa* (Trade and Market in the Early Empires) adlı derleme yayımlandı. 1957'den sonra Polanyi 18. Yüzyıl Dahomey (şimdiki adıyla Benin) toplumu üzerine çalışmalarını sürdürdü. Bu çalışmalar ölümünden sonra *Dahomey ve Köle Ticareti* (Dahomey and the Slave Trade) adıyla yayımlandı. Polanyi 1964 yılında öldü. Ölümünden sonra yayımlanan çalışmalar arasında G. Dalton tarafından *İlkel, Arkaik ve Modern Ekonomiler* (Primitive, Archaic and Modern Economies) adıyla derlenen makaleleri ve H. Pearson tarafından yayımlanan *İnsanın Geçimi* (The Livelihood of Man) bulunuyor.⁵

Polanyi'nin düşüncesi

Karl Polanyi'nin ölümünden yıllar sonra pek çok değişik çevreden pek çok düşünür tarafından keşfedilmesi ve tam anlamıyla "küresel" bir şöhret haline gelmesi kuşkusuz onun piyasa toplumunun istisnai niteliğiyle ilgili fikirlerine bağlı. Polanyi'nin yaklaşımı içinde, istisnai olan ve genel kuralı oluşturan

5 K. Polanyi, C. M. Arensberg, H. W. Pearson, *Trade and Market in the Early Empires: Economies in History and Theory*, Illinois: Free Press, 1957; K. Polanyi, *Dahomey and the Slave Trade: An Analysis of an Archaic Economy*, Seattle: University of Washington Press, 1966; Dalton (der.), *Primitive, Archaic and Modern Economies: Essays of Karl Polanyi*, Garden City, New York: Anchor Books, 1968; H. W. Pearson (der.), *The Livelihood of Man*, New York: Academic Press, 1977.

şey, “ekonominin toplumdaki yeri”yle ilgili. Dolayısıyla, bu yaklaşım içinde farklı insan toplumlarında ekonominin yerini açıklamaya yönelik bir genel teori buluyoruz.

Bu teorinin temelinde, Polanyi’nin modern antropolojinin en önemli bulgusu olduğuna inandığı bir fikir, “temel insani dürtülerin hiçbiri ekonomik değildir” fikri yatıyor. Buna paralel olarak, “tarih boyunca varolmuş bütün toplumlarda ekonomi sosyal ilişkiler bütünü içine, onlardan ayırlamayacak biçimde yerleşmiştir” fikri ortaya çıkıyor. Bu iki fikir, birlikte, Polanyi’yi ekonominin genel geçer “biçimselci” (formal) tanımını reddetmeye ve “özelci” (substantivist) bir tanımını benimsemeye götürüyor. İktisat ders kitaplarının çoğunda rastladığımız biçimselci tanıma göre, ekonomi kıt kaynakların sınırsız istekleri karşılamak üzere alternatif kullanım alanları arasında dağıtımıyla ilgili faaliyetlere verilen addır, yani mantıksal bir sebep-sonuç ilişkisini belirler. Özselci tanım ise mantıksal değil ampirik niteliklidir ve ekonomik faaliyeti insanın sosyal ve doğal çevresiyle ilişkilerini düzenleyen “insan tarafından kurulmuş” bir “süreç” olarak ele alır. İstekleri karşılamaya yönelik maddi kaynakların düzenli akışını sağlayan bu süreçtir. Birinci tanım doğrultusunda, ekonominin işleyişini anlamak için belirli bir insan davranışından, söz konusu sebep-sonuç ilişkisinin mantıksal niteliğini yansıtan bir davranıştan yola çıkmak gerekir. Oysa daha genel nitelikli olan özselci tanıma göre davranışları ve onun sonuçlarını belirleyen şey, toplumu oluşturan kurumlar bütünüdür; insan davranışları ancak belirli bir kurumsal yapı ile birlikte yeraldıkları zaman ekonomik faaliyetin sürdürülmesinde rol oynayabilirler.

Buna bağlı olarak Polanyi ekonomiyi yönlendiren üç temel davranış ilkesi ve onlarla birlikte yeralan üç kurumsal kalıp tanımlar. Söz konusu davranış ilkeleri, “karşılıklılık” (reciprocity), “yeniden dağıtım” (redistribution) ve “değişim” (exchange) ilkeleridir. Biçimselci tanım içinde değişime insan yapısı kurumlardan bağımsız bir evrensellik atfedilir. Kişisel çıkarlarını maksimize etmeğe uğraşan anonim bireylerin birbirleriyle kalıcı olmayan ilişkilerini tanımlayan bu davranış biçimi-

minin, tarih ve toplum üstü bir varlık olarak insanı tanımladığı öne sürülür. Adam Smith tarafından formelleştirilip iktisat düşüncesinin olmazsa olmazsa unsuru haline getirilmiş olan “takas, trampa ve değişimle uğraşan vahşi” tipi, ekonomik faaliyetle ilgili bütün analizlerin başlangıç noktasını oluşturur. Oysa karşılıklılık da yeniden dağıtım da, değişimden farklı davranış ilkeleridir. Karşılıklılık, değişim gibi bir alış veriş ilişkisi olmasına rağmen, ondan farklı olarak birbirini tanıyan ve/veya birbirleriyle sosyal konumları tarafından belirlenmiş, o konumla uyumlu ilişkiler kuran insanları içerir. Aile bireyleri arasındaki ilişkiler gibi, belirli bir güveni, dayanışmayı veya sadakati yansıtan komşuluk, hemşehrilik, dinî veya etnik cemaat mensupluğu, veya sadece çete üyeliği de, karşılıklılık ilkesince belirlenirler. Bunlar anonim ilişkiler olmamalarının yanı sıra, eşit ilişkiler de değildirler. Alınanla verilen arasındaki denge, eşit değerlerin mübadelesi yoluyla değil, herkesin sosyal konumu gereği yapması gerekeni yapmasıyla sağlanır. Yeniden dağıtım ilkesi ise, mal ve hizmetlerin belirli bir merkezde toplanıp oradan topluluğun çeşitli noktalarına dağıldığı durumları belirler. Vergiler ve devlet harcamalarını yönlendiren bu ilkedir, ekonomik planlama faaliyetleri de ekonomiyi bu ilke doğrultusunda yönlendirirler.

Karşılıklılık, “simetri” gibi bir kurumsal kalıbın tanımladığı aile türü grupların varlığıyla işlerlik kazanır. Yeniden dağıtım, etkili olabilmek için “merkezleşme” kalıbının tanımladığı devlet türü yapıların varlığını gerektirir. Değişim ise, ancak piyasanın varlığıyla ekonominin işleyişini etkiler hale gelir. Polanyi’ye göre, piyasalara tarihin her döneminde, her çeşit toplumda rastlamak mümkündür. Ama piyasanın varlığı, piyasa sisteminin varlığına işaret etmez. Aradaki fark, Polanyi’nin düşüncesinin temel unsurlarından birini oluşturur ve onun piyasa sistemini sadece ondokuzuncu yüzyıla özgü bir garabet olarak tanımlayıp incelemesine zemin hazırlar. Piyasa sistemi, ekonomik faaliyetin tamamının toplum kontrolünden kurtulup kendi kurallarına göre işleyen piyasalarca yönlendirildiği bir sistemdir. Bu insan doğasıyla bağdaşması imkânsız bir sistemdir ve toplumsal yapı-

yı parçalamadan uzun süre varolamaz. Polanyi, bu imkânsızlığı piyasa sisteminin iki özelliğine bağlı olarak açıklar.

İlk olarak, değişim ve onunla birlikte varolması gereken kurumsal kalıp, yani piyasa, niteliksel olarak karşılıklılık ve simetriden de yeniden dağıtım ve merkezleşmeden de farklıdır. Davranış ilkeleri olarak karşılıklılık ve yeniden dağıtımla onların içlerinde işlerlik kazandığı toplumsal kurumlar, öncelikli olarak ekonomik nitelikli değillerdir. Yani aileler, cemaatler ve kabileler de, devlet de, ekonomik kaynakların dağıtımında oynadıkları rollerden bağımsız olarak ortaya çıkar ve varolurlar. Oysa değişim ve piyasa, sadece ve sadece ekonomik amaçlara hizmet etmek üzere, bu amaçlarla sınırlı bir varlığa sahiptirler. Dolayısıyla, ekonomik faaliyetin tamamının piyasa tarafından, değişim ilkesi doğrultusunda yönlendirilmesi demek, insanın maddi varoluşunun temellerinin toplumsal olmayan, toplumsal olandan kopuk bir mekanizmaya teslim edilmesi anlamına gelir. Bu şekilde ekonomi sadece toplumun bütününden kopmakla kalmaz, zamanla o bütüne hakim olmaya başlar. Toplum ve toplum içindeki insani ilişkilerin tamamı ekonomiye başeğer duruma gelir.

İkincisi, ekonomik faaliyetin tamamının piyasaya bırakılması sadece insan ihtiyaçlarını karşılayan bütün mal ve hizmetlerin değil, emek, toprak ve paranın da piyasada mübadele edilen metalar haline gelmelerini gerektirir. Polanyi'nin "meta efsanesi" dediği bu durum, piyasa ekonomisinin işlerliği için gereklidir. Oysa emek, toprak ve para, ampirik meta tanımına göre, meta değillerdir. "Emek yalnızca yaşamın yanında yer alan bir insan faaliyetine verilen addır. Satılmak üzere değil, bütünüyle değişik nedenlerle ortaya konulur ve yaşamın diğer yönlerinden ayrılmaz...; toprak yalnızca doğanın başka bir adıdır, insan tarafından üretilmemiştir; nihayet para, yalnızca satın alma gücünün kural olarak hiçbir zaman üretilmeyen, bankacılık sistemi ve devlet maliyesince düzenlenen bir simgesidir... Emek, toprak ve paranın meta tanımı bütünüyle hayaldir. Ama emek, toprak ve para piyasaları bu hayal yardımıyla örgütlenmişlerdir..." (*Büyük Dönüşüm* –bundan sonra B.D., – ç.n., s. 119-120).

Söz konusu meta hayali, piyasa toplumunun insan yaşamıyla bağdaşmazlığını belirleyen temel unsurdur. Polanyi'nin deyişiyle, "Piyasa mekanizmasının insanların ve onların doğal çevresinin kaderinin, hatta satın alma gücünün miktarı ve kullanımının, tek yönlendiricisi olmasına izin vermek toplumun çöküşüyle sonuçlanırdı. Çünkü sözde meta emek, bu özel metanın sahibi olan insanı etkilemeksizin sağa sola taşınamaz, istenildiği gibi kullanılamaz, hatta kullanılmadan bırakılamaz. İnsanın emek gücünü kullanırken sistem aynı zamanda bu etikete yapışık fiziksel, psikolojik ve ahlâkî bir birim olarak 'insanı' da kullanmak durumundaydı. Kültürel kurumların koruyuculuğunu yitiren insanlar, maruz kaldıkları sosyal etkiler altında yok olabilir, günah, sapıklık, cinayet ve açlığın yol açtığı şiddetli sosyal çözülmelerin kurbanları olarak yitip gidebilirlerdi. Doğa ilkel unsurlara indirgenir, askerî güvenlik tehlikeye girer, yiyecek ve hammadde üretme gücü kaybolurdu. Nihayet satın alma gücünün piyasa tarafından idare edilmesi, işletmeleri belirli aralıklarla yok eder; para darlığı veya fazlası, iş yaşamı üzerinde sel ve kuraklıkların ilkel toplumların üzerindeki etkisine benzer bir etki yapardı" (B.D., s. 120-121).

Polanyi'ye göre, ondokuzuncu yüzyıl piyasa toplumunun özgün niteliğini belirleyen, onun bu kaderle karşı karşıya kalmasıydı. Bu, Polanyi'nin "çifte hareket" dediği olguyu tarihin bu döneminin temel açıklayıcısı haline getiriyor. "Çifte hareket", hem doğal olmayan bir durumun kurumsallaştırılması çabalarıyla, hem de toplumun bu doğal olmayan duruma karşı kendini korumak için geliştirdiği mekanizmalarla ilgili bir olguydu. Piyasa ekonomisinin, emek, toprak ve para piyasalarını da içerecek şekilde kurulması çabaları hareketin bir yönüydü ve bu çabaların varlığı piyasayı "doğal", "kendiliğinden" bir düzen olarak ele alan standart iktisat düşüncesinin yanlışlığının en önemli kanıtıydı. Polanyi'nin deyişiyle, "laissez-faire'in hiçbir doğal yanı yoktu; işler oluruna bırakılmış olsa, serbest piyasalar hiçbir zaman ortaya çıkamazdı" (B.D., s. 201). Dolayısıyla, kendi kurallarına göre işleyen piyasaların normal durumu, müdahaleciliğin ise yapay bir sapmayı oluş-

turduğunu öne süren iktisatçılar büyük bir yanılgı içindeydiler ve bu yanılgı ondokuzuncu yüzyılda sadece piyasaların kurulması ve işlerlik kazanması için geliştirilen muazzam bir merkezî bürokrasinin ortaya çıkışıyla kanıtlanıyordu. Ama dönemin müdahaleciliği sadece piyasa sisteminin kurulmasıyla değil, aynı zamanda toplumun kendini bu sisteme karşı koruma çabalarıyla da ilgiliydi. Yani piyasanın toplumun insani, doğal ve üretken özünü parçalamaması, kabul edilemez bir sefalet, çevrenin onulmaz biçimde tahribine ve üretim birimlerinin öngörülemez parasal hareketler kanalıyla iflasına yol açmaması için aldıkları önlemlerden oluşuyordu. Gene Polanyi'nin kendi cümleleriyle özetlersek:

“Yüzyıl boyunca modern toplumun dinamiği çift yönlü bir hareket tarafından yönetildi: Piyasa sürekli genişliyor, ama bu hareket aynı zamanda genişlemeyi belirli yönlerde kısıtlayan bir karşıt hareketle karşılanıyordu. Bu karşıt hareket, toplumun korunması açısından hayati bir önem taşımakla birlikte, son tahlilde piyasanın kendi kurallarına göre işleyişiyle, dolaşısıyla piyasa sisteminin kendisiyle çelişiyordu.

Bu sistem sıçramalar ve atılımlarla gelişmişti; zaman ve mekanı kaplamış ve banka parasını ortaya çıkararak eş görülmemiş bir dinamizme yol açmıştı. 1914'te en üst sınırına ulaştığında, yeryüzünün her tarafı, daha doğmamış nesiller dahil herkes, etten kemikten insanlarla şirket adı verilen kocaman hayali varlıklar, hep onun içinde yer alıyordu. Yeni bir yaşam tarzı, Hristiyanlığın başlangıcından beri eş görülmemiş bir evrensellik iddiasıyla yeryüzüne yayılmıştı, ama bu kez hareket yalnızca maddi düzeydeydi” (B.D., s. 191).

Piyasanın küresel yayılmasıyla toplumun kendini koruma çabaları arasındaki çelişki, gittikçe güçlenerek Birinci Dünya Savaşı'na kadar sürdü. Savaş sonrasında liberal iktisatçılarla onları izleyen siyasetçiler, durumun sürdürülemez olduğuna işaret eden herkesi cahillikle veya rant peşinde koşmakla, körlükle veya popülizmle suçlayarak kaçınılmaza karşı direnmeyi sürdürdüler. Yirminci yüzyılın büyük trajedileri, bu inatlaşma içinde yer aldı. Faşizmin yükselişi de, Sovyetler Birliği'nde sis-

temin şekil değiştirip Stalinizme evrilişı de bu ortamın ürünleriydi. Toplamlar yok olma tehlikesine karşı kendilerini korumaya çalışıyor ve bunu her zaman çok da akıllı ve sevimli biçimlerde yapmıyorlardı. Ama, piyasaya karşı çıkışın aptalca ve gaddarca oluşu, kendi kurallarına göre işleyen piyasa ekonomisini savunanların yorumunun aksine, piyasa ekonomisinin tek seçenek olduğuna değil, aksine onun insan toplumuyla bağdaşmazlığına işaret ediyordu. Onun özgürlüğü korumanın tek yolu olduğuna değil, özgürlüğün ancak ona inananların bilinçli çabalarıyla, bu çabalar doğrultusundaki kurumsal düzenlemelerle ekonominin yeniden toplumun içine yerleşmesiyle korunabileceğine işaret ediyordu.

“Karmaşık bir toplumda özgürlük” fikri, *Büyük Do..üşüm*’ün gelip dayandığı son noktayı oluşturuyor. Bu noktada Polanyi, liberalin yaklaşımıyla faşistin yaklaşımı arasında bir üçüncü yol bulmak zorunda olduğumuzu, bunun için de hem gerçekçi, hem de ahlâklı olmamız gerektiğini vurguluyor. Gerçekçilik, liberalin çözümünü, toplum gerçekliğini inkâr eden bu çözümü dışlamayı gerektiriyor. Polanyi’nin deyişiyle, “Liberal ekonomi ideallerimize yanlış bir yön verdi. Özünde ütöpik bir takım beklentilerin aşağı yukarı gerçekleştiği yer gibi göründü gözümüze... güç ve zorlamaya yer vermeyen toplum olamaz... Ama toplumu iktisadi sözleşme ilişkileriyle, sözleşme ilişkilerini de özgürlükle özdeşleştiren piyasa görüşünün sonucu buydu.” “Bu durumda, ya hayali bir özgürlük fikrine bağlı kalıp toplumun gerçekliğini yadsımak, ya da bu gerçekliği kabul edip özgürlük fikrini yadsımdan başka seçenek kalmıyor. Bunlardan ilki liberalin vardığı sonuç, ikincisi de faşistin” (B.D., s. 342).

Polanyi’ye göre faşist sonucun reddi, bütünüyle ahlâkî bir tavırla ilgili. Bu konuda şöyle yazıyor: “Piyasa ütopyasını bir kenara bıraktığımızda, toplumun gerçekliğiyle karşı karşıya geliyoruz. Bu, liberalizmle faşizm ve sosyalizm arasındaki farkı oluşturuyor. Faşizm ve sosyalizm arasındaki fark ekonomik bir fark değil. Ahlâkî ve dinî bir fark. Aynı iktisat ilkelerine bağlı olduklarını öne sürdüklerinde bile, yalnızca farklı değil aynı zamanda zıt ilkelerin taşıyıcılarıdır bunlar. Ve aralarındaki nihai

ayrımı yapan gene özgürlüktür. Faşistler ve sosyalistler, aynı biçimde, toplumun gerçekliğini ölümün insan bilincini biçimlendirmesi türünden bir kesinlikle kabul ederler. Güç ve zorlama bu gerçekliğin bir parçasıdır; bunları toplumdan silen bir ideal geçersiz olacaktır. Ayrıldıkları nokta, bu bilginin ışığında özgürlüğün korunup korunmayacağıdır. Özgürlük boş bir sözcük, insan ve insan çabalarını yok etmek üzere geliştirilmiş bir iğva mıdır, yoksa insan bu bilginin karşısında özgürlüğüne sahip çıkıp, ahlâkî hayalciliğe kapılmadan onun toplum içinde gerçekleşmesi için çalışabilir mi? Bu endişeyle sorulan ve endişe yaratan soru, insanlık durumunu özetliyor” (B.D., s. 344).

Polanyi'nin bu soruya verdiği cevapta kıyasıya eleştirdiği piyasa ekonomisine önemli bir selam buluyoruz. Burada Polanyi, korunmaları büyük önem taşıyan bazı özgürlüklerin ondokuncu yüzyıl ekonomisinin ürünleri olduğu söylüyor: “Toplumun özü için ölümcül bir tehlike oluşturan ayırım, siyaset ve ekonominin kurumsal olarak birbirlerinden ayrılmaları, neredeyse otomatik biçimde, adalet ve güven pahasına özgürlük yarattı. Sivil özgürlükler, özel girişimcilik ve ücret sistemi, ahlâkî özgürlük ve bağımsız düşünceyi besleyen bir yaşama biçimi içinde birleştiler. Burada da yasal ve gerçek özgürlükler, unsurları kolayca birbirinden ayrılmayacak bir yapıda biraraya geldiler. Bu unsurlardan bazıları, işsizlik ve spekülatör kârları gibi belalara bağlıydı, bir kısmı da Rönesans ve Reform geleneklerinin en değerlilerine. Çöken piyasa ekonomisinden elimizde kalan bu yüksek değerleri korumak için elimizden geleni yapmamız gerek. Bunun ne büyük bir iş olduğu meydanda. Piyasa ekonomisi içinde ne özgürlük ne barış kurumsallaştırılabildi. Çünkü onun amacı kâr ve refah yaratmaktı, barış ve özgürlük değil. Bunlara sahip olmak istiyorsak, gelecekte bunun için bilinçli bir çaba harcamamız gerekecek; bunlar önümüzdeki toplumların seçilmiş amaçları olmak zorundalar” (B.D., s. 339).

Belki burada Polanyi'nin Marx'a hem yaklaştığı, hem de ondan ayrıldığı bir noktaya gelmiş oluyoruz. Marx'ın kapitalizmi insanı, onun özgürlüğünü kısıtlayan bütün kabile ve cemaat bağlarından, aile ve devlet baskısından kurtaran bir düzen ola-

rak övmesi gibi, Polanyi de piyasa toplumunun insan özgürlüğünü evrensel bir değer olarak bilincimize yerleştirdiğini teslim ediyor. Aradaki fark ise, Polanyi'nin bu özgürlüğün korunmasını tarihin kaçınılmaz akışı içinde kapitalizmi izlemesi beklenen başka bir düzenin yapısına değil insanın kendisine teslim etmesi. Şöyle diyor Polanyi: "Piyasa ekonomisinin sona erışı eşi görilmemiş bir özgürlük döneminin başlangıcı olabilir. Yasal ve gerçek özgürlük, her zamankinden daha geniş ve daha yaygın kılınabilir; düzenleme ve kontrol, yalnızca bir kaç kişiye değil herkese özgürlük sağlayabilir. Böylece eski özgürlükler ve yurttaş hakları, sanayi toplumunun herkese sağladığı boş zaman ve güvenin yarattığı özgürlüklere eklenebilir. Böyle bir toplumun hem adaletli hem özgür olması için gerekli olanakları vardır" (B.D., s. 341). Bu olanaklar vardır, ama gerçekleştirmeleri, yalnız ve yalnız, insanın onları istemesi ve onlar için sürekli mücadele etmesine bağlıdır...

Günümüzde Büyük Dönüşüm

Polanyi'nin düşüncesinin ana hatlarıyla ilgili bu açıklamalar, *Büyük Dönüşüm*'ün bugün neden bu kadar ilgi gördüğünü ortaya koymaya başlamış olmalıdır. Bu ilgi, önsözün başında belirttiğim gibi, piyasa ekonomisinin çöküşüyle ilgili kehanetin doğru çıkmamış olmasıyla ilgili. Toplumsal dizginlerden boşanmış piyasanın, emek, toprak ve paranın metalaşmasını önleyen bütün düzenlemeleri, sendikal haklardan refah devleti uygulamalarına, gümrük tarifelerinden sermaye kontrollerine kadar insan yaşamını bütünüyle piyasa ilişkilerine bırakmaya yönelik önlemleri tek tek ortadan kaldırarak, dünyanın değişik uçlarında yaşayan, birbirlerinden habersiz milyarlarca insanın kaderini kendine tabi kıldığı bir dünyada yaşıyoruz. Büyük bir ihtimalle haritada Tayland'ın yerini gösteremeyecek iki Söke'li pamuk üreticisinin, son Uzak Asya krizinin yol açtığı ekonomik zorlukları göğüsleyemeyerek öldükleri bir dünyada yaşıyoruz... Milyarlarca dolarlık sermayenin görülmemiş bir hızla ve görülmemiş bir serbesti içinde dünyada fırtınalı döndü-

gü ve bunu yaparken neye uğradığını şaşırması milyarlarca insanı iflasa sürüklediği, işsiz güçsüz bıraktığı bir dünyada yaşıyoruz. Asıl önemlisi, komünizmin ve onunla birlikte insanın geçiminin yalnızca piyasaya bırakılmadığı bir düzenin varolabileceğine duyulan inancın çöktüğü bir dünyada yaşıyoruz. Yani, liberal iktisat düşüncesinin, Polanyi'nin deyişiyle "dinî bir şevkle" kendini gerçeğin tek temsilcisi ilan ettiği, buna aklı yatmayanların ise aynı dinî şevkle susturuldukları ya da ister istemez ortama uyum sağladıkları bir dünyada yaşıyoruz.

Bütün bunlar, Polanyi'nin anlattıklarına benzer şeyler. Ama aynı zamanda, onun anlattığı başka şeylere benzer gelişmeler de yaşanıyor. Mesela Sovyet komünizminin çöküşünü izleyen gelişmeler, "laissez-faire'in hiçbir doğal yanı yoktu" cümlesini neredeyse bir laboratuvar deneyi netliğiyle doğruluyor. Aynı gelişmelerin, yol açtıkları insani ve toplumsal acılarla, Polanyi'nin başka bir fikrini, 'değişim hızı, çoğu zaman, değişimin yönünden daha önemlidir çünkü toplumun değişime uyum sağlayıp sağlayamayacağını tayin eden bu hızdır' şeklindeki fikrini de (B.D., s. 78) doğruladıkları görülüyor. Nitekim, komünizm sonrası piyasa ekonomisine geçiş süreciyle ilgili gözlemler, *Büyük Dönüşüm*'ün yeniden gündeme gelişinde etkili olan son gelişmelerin en önemlilerinden. Bu sürecin başlangıcında, piyasa düzeninin doğal, kendiliğinden bir düzen olduğuna dair geleneksel inanç bütün gücüyle ortama hakim oldu. Doğu bloku ülkelerinin hepsinin, aynı biçimde, yöneticilerin fazla bir şey yapmalarına gerek kalmadan, piyasa toplumlarına doğru kendiliklerinden evrilmeleri beklendi. Çok kısa bir süre içinde, bu beklentinin gerçekleşmediği ortaya çıktı ve yaşanan büyük kaos içinde piyasa toplumunun ancak bir kurumlar bütünü içinde varolabileceği, özellikle yasal düzenlemelerin ve finans kurumlarının bilinçli ve planlı müdahaleler sonucu insan eliyle kurulmalarından sonra kişisel çıkar dürtüsünün yatırımları yönlendirerek ve iş gücü arzını gerekli alanlara kanallize ederek ekonomik sürecin işlerlik kazanmasına yolaçabileceği görüldü.

Bu, aynı ondokuzuncu yüzyıldaki gibi içinde yaşadığımız dönemi belirleyen çifte hareketin bir yanıydı. Onunla birlikte

çifte hareketin öteki yanı da kendini gösterdi. Komünizmin kurumlarıyla birlikte çöküşünden sonra ortaya çıkan boşluk içinde alternatif düzenlemeler kendilerini göstermeye başladılar. Ekonomik kaynakların dağıtılmasında, piyasa ilişkileri içinde geçimini sağlayamayanların korunmaları ve toplumdan dışlanmamalarında merkezî planlamanın oynadığı rol, komünizme bir “şok tedavi” uygulanması gerektiğini düşünen neo-liberal iktisatçıların hakim oldukları politik gündem içinde sona ererken, bu rolü üstlenen, otomatik olarak ortaya çıkması beklenen piyasa düzeni değil, karşılıklılık ilişkileri ve bu ilişkilerin içinde yer aldığı kurumlar oldu. Dayanışma ve sadakat, güçlünün zayıfı koruduğu, ama buna karşılık zayıftan itaat beklediği kurumsal yapılar içinde piyasanın da devlet müdahalesinin de kişisel olmayan, formel kurallarının ve yasalarının yerine geçti. Eski Doğu Bloku ülkelerinin çoğunda ve özellikle eski Sovyetler Birliği’nde mafyalaşma bu sürecin en tipik unsuru haline geldi. Merkezî planlamanın kaynak dağıtımında oynadığı rol de, sosyal güvenlik sisteminin işlevleri de, güvenlik güçlerinin yerine getirdiği koruma işlevi de, mafya ilişkileri içinde yerine getirilmeye başlandı. Bu, Marx’ın sözünü ettiği ilkel birikim sürecinin bazı özelliklerini de yansıtmakla birlikte, ondan önemli biçimlerde ayrılan bir süreçti çünkü eşi görülmemiş bir tarihsel kopuş içinde, tam bir yasal ve kurumsal boşluk içinde yer alıyor, ortaya çıkacak yasal ve kurumsal düzenin gelecekte alacağı biçimlere damgasını vuruyordu. Yeni düzenin en önemli ekonomik aktörleri temel davranış özelliklerini bir mafyalaşma süreci içinde kazanıyorlardı ve bu özellikler uzun yıllar boyunca ekonominin işleyişine hakim olacak gibi görünüyordular.

Piyasa sistemi dünyaya yayılırken, devletin yeniden dağıtım mekanizmaları kanalıyla oynadığı koruyucu rol yalnız eski komünist ülkelerde değil pek çok azgelişmiş ülkede de ortadan kalkmaya başladı. Eski komünist ülkelerde olduğu gibi burarlarda da çifte hareket kendini özellikle karşılıklılık ilişkileri ve kurumlarının önem kazanmasıyla göstermeye başladı. Çifte hareketin ortaya çıkış nedenleri, Polanyi’nin ondokuzuncu yüzyıl

uygarlığının özellikleri bağlamında ele alıp açıkladığı süreçlerden kaynaklanıyordu. Ama Polanyi'nin ondokuzuncu yüzyıl hikâyesinde, piyasa sisteminin yayılışı, aile ilişkilerini, kırsal kesimin geleneksel yapılarını, Batı toplumlarında kilise yetki alanlarını, diğer toplumlarda ise farklı yöresel, etnik ve dinî temelli düzenlemeleri yıkarak gerçekleştiriyordu. Toplumu ve insanı koruma görevi ise, yeniden dağıtım mekanizmasına düşüyordu. Onun anlattığı şekliyle karşıt hareketin aktörü devlet kurumlarıydı. Bugünkü durumda ise, piyasa sisteminin yayılışı karşısında dağılan yeniden dağıtım mekanizmaları ve devlet kurumlarıydı. Karşıt hareketin yönlendiricisi ise, temelde aile metaforuna dayanan, kişisel nitelikli karşılıklı ilişkileriydi. Kurumları ise, aileden başlayarak, mafya tipi örgütlenmelerden etnik ve dinî cemaatlara kadar yayılan, ama bu arada modern sivil toplum örgütlerini de kapsayan, güven, dayanışma ve sadakat bağlarının oluşturduğu yapılarıydı. Polanyi'nin izleyicileri arasındaki bazı sosyalistler, bu gelişmeleri umutla izlediler, izliyorlar.⁶ Polanyi'nin genel yaklaşımı içinde, bu umudu haklı çıkaracak değinmelere rastlamak da gerçekten mümkün. Ama aynı zamanda, bugünkü karşılıklı temelli karşıt hareketin içerdiği bazı sorunları gözden kaçırmamak da çok önemli.

Piyasa dışındaki bütün toplumsal nitelikli insan ilişkilerinin güce dayandığı, toplumdan güç olgusunu silmenin imkânsızlığı, bir önceki bölümde açıklandığı gibi, Polanyi'nin düşüncesinin önemli bir yanını oluşturuyor. Ama yeniden dağıtım ilkesinden ve devlet müdahalesinden farklı olarak, karşılıklı ilişkileri formel olmayan ilişkiler. Bunlar, güç eşitsizliğinin denetiminin formel kurallara ve yasalara değil, büyük ölçüde geleneklere ve durumun o anda değerlendirilen gereklerine bırakıldığı yapılar içinde yer alan ilişkiler. Dolayısıyla, zayıfın güçlünün insafına bırakılması, çoğu zaman, karşılıklı ilişki ağlarının belirlediği bir düzenin temel özelliği olarak karşımıza çıkıyor. Doğal olarak, bu "insafa kalma" durumu, bütünüyle kuralsız

6 Özellikle bkz. B. Hettne, "Introduction: The International Political Economy of Transformation", B. Hettne (der.), *International Political Economy: Understanding Global Disorder* içinde, Londra: Zed Books, 1995.

bir durum değil. Mafya örgütlerinden etnik ve dinî cemaatlere kadar, güç kullanma olgusunun çoğu zaman bir "raconu" bulunuyor. Otoriter babaların otoritelerini sadece karılarını ve çocuklarını döverek sağlamadıkları gibi, mafya liderleri bile, sadece gözü kör bir şiddete dayanarak, örgüt üyelerine hiçbir güvence sağlamadan uzun süre iktidarlarını koruyamıyorlar. Ama bu tür ilişkileri özetleyen, geleneksel ailenin hiyerarşik yapısı içinde en tipik ifadesini bulan "büyüğünü saymak, küçüğünü sevmek" fikri. Bu durumda da, "insanın yaşamını sürdürebilmesi ve topluma katılablmesinin en iyi yolu bu mudur?" sorusu rahatsız edici bir biçimde gündeme geliyor.

Bu sorunun taşıdığı önem, özellikle karşılıklılık ilişkilerinin bugünkü çifte hareket içinde üstlendikleri rolün niteliğiyle ilgili. Bugün, sadece piyasa ilişkilerinin bazı insanları toplumdan dışlayıcı etkisine karşı değil, piyasanın işlerlik kazanabilmesi için de karşılıklı ilişki ağlarından yardım istendiğini görüyoruz. Günümüzün ekonomik düzeni olarak pek çok liberal iktisatçı tarafından savunulan esnek üretimin özelliklerine baktığımızda, bu özellikler arasında karşılıklı güven, dayanışma ve sadakatin çok önemli bir yer tuttuğunu görüyoruz. Yerel sanayi odakları içinde küçük ve orta ölçekli işletmelerin hem kendi aralarındaki ilişkilerde, hem de işletme içi işçi-işveren ilişkilerinde kişisel nitelikli, enformel bağlara dayandıklarına, bu bağların geleneksel toplum özelliklerini yansıtan bağlar olduğuna sık sık değiniliyor.⁷

Bu bağların işlerlik kazanabilmesi için de, geleneksel insan ilişkilerinin sürdürülmesi, yani kapitalizmin, Marx'a çok çekici gelen, insanı bu ilişkilerin boyunduruğundan kurtarıp özgür kılma potansiyelinin bir kenara bırakılması gerekiyor. Bunun bir anlamı da, doğal olarak, kapitalizmin bilinçsiz olarak taşıyıcılığını yaptığı evrensel insan değerlerinin savunulur ol-

7 Özellikle bkz. M. Piore and C. Sabel, *The Second Industrial Divide*, New York: Basic Books, 1984. Esnek üretimin ilk ve en etkili tartışmalarından biri olan bu kitapta, Piore ve Sabel'in "esnek üretim içinde modern teknolojiye uyum sağlanabilmesinin ön koşullarından biri, ironik bir biçimde, geleneksel topluma özgü ilişkilerin canlandırılmasına bağlıdır" diye yazdıklarını görüyoruz.

maktan çıkması ve yerelliğin, ahlâkî göreceliğin, değerlerin öznelliğinin bunların yerini alması.. Bu, bizi tek evrensel değer olan piyasa ekonomisinin altında, hiçbir evrensel kıstasa göre değerlendiremeyeceğimiz söylenen kapalı toplumların mensuplarını bildikleri gibi ezmelerine ve kendilerini kabile savaşlarıyla tüketmelerine, doğal olarak piyasa sisteminin dışına çıkmaya yeltenmedikleri sürece, cevaz verebilecek bir durum. Belki de, çokkültürlülük tartışmalarına çok güçlü katkılarda bulunmuş bir düşünürün, herhalde pek tesadüfi olmayan bir şekilde eski Yugoslavyalı olan bir düşünürün yazdığı gibi "çokkültürlülüğün ırkçılığın yeni bir biçimi" olarak ortaya çıktığı bir durum...⁸

Peki Polanyi'nin küreselleşmeyle yerelleşmenin, birbirlerini güçlendirerek yanyana yer aldıkları bir durum karşısındaki tavrı ne olurdu? Onun ondokuzuncu yüzyıl piyasa sisteminin getirdiği kurumsal ve kültürel tekdüzeleşme karşısındaki olumsuz tavrını biliyoruz. Her zaman kültürel çeşitlilikten yana olduğunu ve ekonominin toplumsal kurumlar ve değerler bütünü içine yerleşmiş bir süreç olarak işleminin normal durum olduğunu düşündüğünü de biliyoruz. Dolayısıyla toplumsal değerlerin yeniden keşfi, kültürel bağların insanın maddi yaşamı içinde yeniden önemli bir rol oynamağa başlamaları, onu sevindirecek gelişmeler olarak değerlendirilebilir. Ama aynı zamanda, Polanyi'nin insan özgürlüğüne, herbirinin eşsiz ve benzersiz olduğunu söylediği tek tek insanların özgürlüğüne verdiği önemi de biliyoruz. Ondokuzuncu yüzyılın sürdürülemez olduğunu düşündüğü piyasa uygarlığından miras kalan, özgürlükle ilgili evrensel değerler ve insan haklarından vazgeçmeye niyetli olmadığına da yukarıda değindik. Polanyi, "Yerleşmiş bir toplumda, sürüden ayrılma hakkını kurumsal olarak korumak gerekli" diye yazıyor. "Birey, sosyal yaşamın bazı alanlarında idari görevler yüklenmiş güçlerden korkmadan vicdanının sesini dinlemekte özgür olmalı... Zorlama hiçbir zaman mutlak olmamalı; 'karşı çıkana' çekilebile-

8 S. Žižec, "Multiculturalism- A New Racism?", *New Left Review*, n. 225, 1997, s. 28-51.

ceği bir köşe, ona bir yaşam alanı bırakan bir 'ikinci en iyi seçimi' sağlanabilmeli" (B.D., s. 248) diye yazıyor. Bu durumda, onun benzersizliğine inandığı insanı, yaşamını sürdürmek için muhtaç olduğu topluluğun güçlülerine, bu güçlülerin ya kişisel iyi niyetlerinden ya da yeniden keşfedilen geleneklerden kaynaklanan insafına terketmeyi kabul edeceğini düşünmek bana pek gerçekçi gelmiyor.

Bir kere daha, hem piyasanın insanın toplumsal doğasını tahrip eden etkisine hem de insan özgürlüğünü kısıtlama tehlikesi taşıyan toplumsal düzenlemelere karşı insan özgürlüğünü koruyacak önlemler geliştirmek gerekiyor. Bu sefer, özgürlüğün karşısındaki tehlike devlet baskısından çok topluluk baskısından, herbiri özerkliğini korumak için mücadele veren ve bu mücadele içinde mensuplarının haklarından fazla söz etmeyen kültürlerin bireysel özerklik üzerindeki etkisinden kaynaklanıyor. Ama gündeme tartışmasız bir biçimde hakim olan neo-liberal söylem içinde bütün dikkatler gene devlete yönelmiş durumda. Bu da günümüzde devletin eski tip bir otoritarizm uygulamaktan çok, içselleştirdiği kabile ve cemaat mantığını yansıtan baskı yöntemlerine başvurmaya başladığı gerçeğinin göz ardı edilebilmesine yol açıyor. Kısacası, faşizm, toplumun kendini piyasa sistemine karşı korumak üzere geliştirdiği talihsiz bir yöntem olarak gene gündemde. Sosyalizm ise, toplumsal gücün kullanımını keyfi olmaktan kurtarmak ve insan özgürlüğünü tehdit eder durumdan çıkarmak üzere geliştirilmiş formel kurallar ve yasalar içeren yeniden dağıtım ilkelerine dayanmak durumunda. Bu, karşılıklılık ilişkilerini dışlayan bir durum değil. İnsanın maddi yaşamında yakınlarının desteğini araması kadar, piyasanın ve devletin dışında yer alan sivil toplum kuruluşlarının yeniden dağıtım süreçlerini etkilemesi de doğal ve istenilir durumlar. Ama galiba burada dikkat edilmesi gereken iki şey var. Birincisi, bireyin yaşamını etkileyen insani ilişkilerinin doğumla belirlenen seçilmemiş ilişkiler değil, bireyin özgür iradesiyle seçtiği, gene özgür iradeyle bırakılabilecek "arkadaş dayanışması" türünden ilişkiler olmasının önemi. İkincisi, bireyin maddi yaşamının formel kurallardan yoksun

insan ilişkilerinin en yumuşağına, dostluk ilişkisine bile bırakılmasının özgürlük açısından çok hoş olmayan bir durum olduğunun görülmesi ve karşılıklılık ilişkilerinin bireyin geçimini sağlamaktan ziyade yeniden dağıtım süreçlerini biçimlendirmek ve kaynak dağılımını etkilemek üzere seferber edilmesine yönelmek. Yani, devlet türü bir yapıdan vazgeçemeyeceğimiz bilinciyle, o yapının farklı dayanışma grupları tarafından yönlendirilen bir yapı olmasını sağlamaya çalışmak. Sanıyorum, günümüzün karmaşık toplumlarında özgürlüğü korumak için Polanyi de buna benzer bir yol önerirdi.

AYŞE BUĞRA